

Азиз К.

КЫРГЫЗСТАНДЫН САЯСИЙ СИСТЕМАСЫ: ПРЕЗИДЕНТТИН НЕГИЗГИ ЫЙГАРЫМ УКУКТАРЫ

Азиз К.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ СИСТЕМА КЫРГЫЗСТАНА: ОСНОВНЫЕ ПОЛНОМОЧИЯ ПРЕЗИДЕНТА

K. Aziz

POLITICAL SYSTEM IN KYRGYZSTAN: THE BASIS OF THE PRESIDENT

УДК: 342.51

Бул макалада, автор мекендик саясий системасынын анализи негизинде мамлекет башчынын ыйгарым укуктарын аныктайт.

Негизги сөздөр: саясат, ыйгарым укук, президент, мамлекет, парламент, милдет.

В настоящей статье, автором на основе анализа отечественной политической системы определяются основные полномочия главы государства.

Ключевые слова: политика, полномочие, президент, государство, парламент, обязанность.

In this article, the author, based on the analysis of the domestic political system are determined by the main powers of the head of state.

Key words: politics, power, president, government, parliament, the duty.

Мамлекет башчысынын конституциялык-укуктук макамын изилдеп жатып, биз анын компетенциясынын чек арасы жана мазмуну жөнүндөгү, башка бийлик түзүмдөрүнө карата анын ыйгарым укуктары жөнүндөгү маселе мамлекеттик бийик тутумунда анын абалын мүнөздөгөн негизги белгилердин бири болуп санала тургандыгын эске алган элек. Башкаруунун тигил же бул түрүн аныктоо дал ушул айтылгандарга байланыштуу болот.

Мында мамлекет башчысынын ыйгарымдары, бул анын укуктары гана эмес, ошондой эле милдеттери да экендигин, же болбосо «ыйгарым укуктар» деген түшүнүккө бириктирилген категориялар болуп саналаарын эске тутуунун мааниси чоң. Ошону менен бирге, укуктардын бардыгы эле бир эле учурда анын милдеттенмелерине да кирбейт. Мисалы мамлекет башчысы veto укугун же колдоно алат же колдоно албайт, бирок парламент кабыл алган мыйзамга кол коюу бардык учурда анын милдетине кирет. Ал өз каалоосу боюнча өлкөнүн (басымдуу бөлүгүндө) өкмөттүн жыйынына төрагалык кыла алат, бирок муну жасоого милдеттүү эмес.

Адилеттик үчүн белгилей кетүүчү нерсе, анын өзү үчүн милдеттүү болуп саналган ыйгарым укуктары бар. Маселен ал министрлер кабинетинин курамына жеке өзү макул болбосо да, парламенттик республикада парламенттик көпчүлүк өкмөтүн дайындоо жөнүндө актыга кол коюуга милдеттүү [1].

Белгилүү жана жалпы жиктөө (классификация) жүргүзмөйүн мамлекет башчысынын ыйгарымда-

рына талдоо жасоо ойго келбестиги талашсыз. Ансыз белгилүү системаны жана анын бүтүндүгүн иштеп чыгуу оор. Албетте башкаруунун ар түрдүү формаларына байланыштуу мамлекет башчысынын ыйгарым укуктарына жалпы жиктөөнү иштеп чыгуу мүмкүнчүлүгү жөнүндө ырастоо дагы реалдуу эмес. Кандайдыр бир критерийге таянып (мисалы, коомдук турмуштун негизги түрлөрүнө – экономикалык, социалдык, саясий жана руханий турмушта колдонууда ыйгарым укуктарды бөлүштүрүүнү), бул ишти жүргүзүү мүмкүн эмес, анткени ыйгарымдарынын көпчүлүгү аралаш мүнөздө.

Башкаруунун формасына жараша мындай жиктөө жүргүзүү оор, анткени жогоруда белгиленгендей башкаруунун ар түрдүү формаларында ыйгарым укуктар юридикалык жактан окшош болушу мүмкүн, бирок практикада алар ар түрдүүчө ишке ашат. Президенттик жана парламенттик республикаларда мамлекет башчысынын ыйгарымдары жөнүндө нормаларды салыштыруу мисал катары келтирилген. Муну парламенттик жана башка монархиялардан көрүүгө болот. Маселен, 1946-жылдагы Япониянын Конституциясы боюнча Япониянын бийликсиз императору Марокконун королу сыяктуу эле ыйгарымдарга ээ (Марокконун 1996-жылдагы Конституциясы боюнча): мыйзамдарды промульгациялоо, парламентти таратуу, премьер-министрди дайындоо (туура парламенттин сунушу менен), чет өлкөлүк элчилерди жана өкүлдөрдү кабыл алуу иш жүзүндө япон монархынын ыйгарымдары Марокконуна караганда таптакыр башкача ишке ашырылат: аны алар өздөрү ишке ашырбайт.

Биздин оюбузча мамлекет башчысынын юридикалык жактан бекитилген ыйгарымдарын жалпы жиктөөдөн өткөргөндө комплекстүү мамилени пайдалануунун жана мамлекет башчысынын ыйгарымдарын талдоонун мааниси бар: биринчиден, өкүлгө, мамлекеттин «юридикалык жүзүнө» карата жасалгандай салттуу мамиленин позициясынан; экинчиден, мамлекет башчысынын мамлекеттик бийликтин өзгөчө бутагына (атап айтканда, бийликтин аткаруучу бутагына тиешеси жок) мамлекет башчысынын таандык экенин эске алуу менен; үчүнчүдөн, ушул бутактын мамлекеттик бийликтин башка салттуу бутактары менен өз ара мамилесинин аспектинде; төртүнчүдөн, берилген ыйгарымдарды реалдуу ишке ашырууну эске алуу менен жасалышы керек.

Буга байланыштуу айрым конституциялар да, жеке маселелер да (мисалы, Чили Республикасында – студенттерге жөлөкпүл, стипендия дайындоо маселелери чечилет) мамлекет башчысынын ыйгарымдарына кире тургандыгын белгилей кетмекчибиз. Африка жана Океания өлкөлөрүндө мамлекет башчыларынын айрым милдеттери жергиликтүү салттар менен, уруулардын жол башчыларынын укуктары жана башка жашоо шарттары менен байланышкан. Ошондуктан, сунуш кылынган жиктөөдө мамлекет башчысынын негизги ыйгарымдары гана каралган. Алар да аз эмес экендигин айтмакчыбыз. Маселен, Бахрейндин 2002-жылдагы Конституциясында монархтын ыйгарымдары 12 пунктта саналган, 1995-жылдагы Казакстан Республикасынын Конституциясында президенттик ыйгарымдар 24 пункту түзөт. Мындан тышкары көп учурда ачык тизме пайдаланылат: ал жерде мамлекет башчысы башка дагы ыйгарым укуктарга ээ экендиги, ыйгарымдарды кеңейтүү мүмкүнчүлүгү бар экендиги айтылат.

Дүйнөлүк практикада ошондой эле жабык, жымсалданган ыйгарымдардын концепциясы колдонулат (мисалы, АКШда бул өтө кеңири пайдаланылат. Бул өлкөдө алиге чейин 1787-жылдагы Конституция колдонулат). Дүйнөдө мамлекет башчыларынын бир нече түрү болорун, ага ылайык алардын ыйгарымдары окшош болбой тургандыгын эске салмакчыбыз. Ушунун бардыгы ыйгарым укуктардын ырааттуу жиктелишин түзүүнү татаалдаштырат. Ошондой болсо да мамлекет башчысынын ыйгарымдары – бул анын ар кандай түрлөрүндөгү бирдей институт. Алардын негизги ыйгарымдары жалпы, окшош келет. Ошондуктан сунуш кылынып жаткан жиктөө укуктук институт катары мамлекет башчысынын ыйгарымдарын жалпылоонун негизинде түзүлөт, бирок аларды иш жүзүндө турмушка ашырууну эске алат.

Көптөгөн окумуштуулардын эмгектерин иликтеп жатып, биз төмөнкүлөрдү монархиялык жана республикалык укуктук институттардын айырмачылыктарына карабай мамлекет башчыларынын негизги ыйгарым укуктары катары белгилөөгө болот, деген тыянакка келдик: 1) өлкөнүн ичинде жана эл аралык аренада мамлекеттин өкүлчүлүгү. Мамлекет башчысы – дайыма мамлекеттин юридикалык чагылышы, анын символу, конституцияларда мындай формулировкалар камтылбашы да мүмкүн; 2) мамлекеттик органдарды түзүү жана жогорку кызмат адамдарын дайындоо. Юридикалык жактан (көп өлкөлөрдө факты жүзүндө) бул ишти мамлекет башчысы кылат, ал мамлекеттик башкаруунун бүтүндөй тутумунун өзөгү, анын ичинде мамлекеттик кызматтын башчысы болуп саналат; 3) конституциялык түзүлүштү коргоо. Мамлекет башчысы юридикалык жактан, көп өлкөлөрдө иш жүзүндө конституциянын кепили. Мамлекет башчысы бул сапатта жогорку башкы командачы катары чыгат. Согуштук жана өзгөчө абалды жарыялоо, конституциянын бузулушуна жол бербөө боюнча мамлекет башчысынын ый-

гарымдары да ушуну менен байланышкан; 4) инсандын конституциялык-укуктук макамы чөйрөсүнө жана адамдын жана жарандын укуктарын коргоо чөйрөсүнө кирген ыйгарымдар; 5) координациялык-арбитраждык ыйгарымдар; 6) мамлекеттик бийликтин мыйзам чыгаруу бутагынын ишине катышуу; 7) аткаруучу бийлик бутагынын ишине катышуу; 8) бийликтин сот бутагынын ишине катышуу.

Жогорудагы ыйгарымдар иш-аракеттерде чагылдырылып жатат. Ыйгарымдарын аткаруу үчүн мамлекет башчысы эреже катары ченемдик-укуктук актыларды чыгарат, иштин башка көп түрлөрүн пайдаланат.

Мамлекет башчысынын ченемдик-укуктук актылары жөнүндө маселе козгогондо, мындай ыйгарымдар эреже катары эки топко бөлүнө тургандыгын белгилемекчибиз: өкмөттүн контрассигнатурасын талап кылган (контрассигнация) жана талап кылбаган деп бөлүнөт. Жогоруда айтылгандай мындай процедуранын болушу тиги же бул актыга юридикалык күч берет. Мындай актыга кол коюп, өкмөт анын аткарылышы үчүн жоопкерчилик тартат. Бул процедурада бир түрдүүлүк жок. Мисалы, Францияда президент тарабынан актылардын көпчүлүгүнүн чыгарылышы премьер-министрдин (эреже катары) же өкмөт мүчөлөрүнүн контрассигнациясын талап кылат. Кыргызстанда бул талап кылынбайт жана андай практика жок (кандай болгондо да бизде контрассигнатура маалыматтары жарыяланбайт). Айрым өлкөлөрдө бул процедуралардын ордуна виза коюунун өзгөчө тартиби белгиленген. Маселен, мамлекет башчысы документке кол коёр алдында, жогорку кызмат адамдарынын визасы коюлат.

Виза коюу процедурасы өз маңызы боюнча контрассигнатурадан айырмаланат. Эгерде контрассигнатурада акт юридикалык күчкө ээ болсо, мунун соңкусунда тигил же бул документ бул үчүн айрым кызмат адамдарынын жоопкерчилиги менен мамлекет башчысынын кол коюусуна толук даяр экендиги жөнүндө маалымат гана киргизилет.

Бул жагынан жарым абсолюттук монархияларда контрассигнатуранын зарылчылыгы болбой калат. Президенттик республикалардын басымдуу көпчүлүгүндө анын керектелишине зарылчылык болбойт, анткени башкаруунун мындай түрлөрүндө премьер-министрдин жана министрлер советтеринин кызматтары болбойт.

Эгерде башкаруунун парламенттик формасынын негизинде мамлекеттик башкарууну түзгөн мамлекеттерге кайрыла турган болсок, андай өлкөлөрдө контрассигнатура институту эреже катары дайыма болот. Мисалы, Великобританиянын парламенттик монархиясында жана Германиянын парламенттик республикасында мамлекет башчысынын бардык актылары өкмөттүн макулдугун алууга тийиш. Индияда ал оозеки берилет, ал эми Италияда актыларды өкмөттүн жыйынында президент кабыл алат (иш жүзүндө бул өкмөттүн эрки, президенттин

актысы менен толтурула тургандыгын көрсөтүү керек).

Мароккодо да контрассигнаатурага окшогон нерсе бар, бул жерде «дахира» деп аталган королдун актыларына «өкмөттүн жетекчиси» кол коёт, башка маселелер сыяктуу эле Исламдын көз карашынан – улемдердин Жогорку кеңешинде каралат, ал эми монархтын өзү кызматы боюнча бул кеңештин төрагасы болуп саналат[2].

Сауд Аравиясында, башка жарым абсолюттуу монархиялары бар башка көпчүлүк өлкөлөрдөгүдөй эле өкмөт башчысы жана министрлердин көпчүлүгү монарх сыяктуу эле ошол башкаруучу үй-бүлөнүн мүчөлөрү болгондуктан, контрассигнаатурага зарылчылык жок. Эгерде король өзүнүн низамдарын кабыл алуу боюнча кеңешүү үчүн аш-шура чакырган учурда гана “иджма” институту катары аталган буга окшош нерсе иштейт, бирок аш-шура – бул өкмөт эмес[3].

Бүтүндөй алганда мамлекет башчысынын актыларын зарыл жана контрассигнаатуранын болушун талап кылбайт деп бөлүштүрүү орун алган өлкөлөрдө биринчи топко (анын жеке ыйгарымдарынан жана контрассигнация мүмкүн болбогон ыйгарымдарынан тышкары, мисалы, өлкөнүн өкмөтүнүн отставкасы жөнүндөгү акт – *алдын сызган мен – К.А.*) айрыкча маанилүү маселелер боюнча актыларды (адатта бул парламентти чукул сессияга чакыруу жөнүндө; парламентти таратуу жөнүндө, жарандык жана аскердик кызмат адамдарын дайындоо жөнүндө, дипломатиялык өкүлдөрдү дайындоо жөнүндө жана башка актылар) киргизүүгө болот. Маселен, “статуттук бийлик” жүргүзгөн Марокконун королунун декреттери мыйзам күчүнө ээ, бирок алар өкмөттү дайындоо жана бошотуу, мыйзамды референдумга чыгаруу, өзгөчө абал жарыялоо ж.б. жөнүндөгү актылардан башкасы контрассигнацияланууга тийиш.

Иорданияда контрассигнация процедурасына актылардын аз гана бөлүгү дуушар болгон. Атап айтканда, 1952-жылдагы улуттук Конституциянын

28-беренесине ылайык таажыга талапкерлердин ичинен такка отурууга ылайык келбеген мураскерди чыгарып салууга арналган королдун декрети гана милдеттүү тартипте премьер-министр жана курамына сөзсүз ички иштер жана юстиция министрлери кирүүгө тийиш болгон төрт министр тарабынан контрассигнацияланууга тийиш.

Таиландда контрассигнациянын салыштырмалуу башка форматы колдонулат. Бул өлкөнүн мыйзамдары боюнча монархтын айрым актыларын, мисалы мамлекет башчысы жокто же ал өз милдеттерин аткара албаганда регентти дайындоо жөнүндө актыларын контрассигнациялоого милдеттенме парламенттин төмөнкү палатасынын төрагасына жүктөлөт.

Бул изилдөөдө контрассигнация институтун кароону аяктап, мамлекет башчысынын төмөнкү чөйрөдөгү актылары эреже катары контрассигнацияланбай тургандыгын көрсөтүү керек эле, ал актылар: өзүнчө адамга өкмөттү түзүү тапшырмасы; (мисалы, парламенттик монархияларда жана республикаларда ал мыйзам же салт аркылуу аныкталат: адатта тапшырма көпчүлүктүн партиясынын башчысына берилет – *мен сыздым – К.А.*); мамлекет башчысы тарабынан вето укугун колдонуу; шайлоолордун жана референдумдун датасын дайындоо; мыйзамдарды жарыялоо жөнүндө буйруктар; президенттик кызматтын түзүмүн жана ишкердигин аныктоо жана монархтын өзүнүн сарайына тийиштүү актылар.

Адабияттар:

1. Чиркин В.Е. Мамлекет башчысы. Салыштырма-укуктук изилдөө: монография / В.Е. Чиркин. – 2-бас., оңд. жана толукт. – М.: Норма: ИНФРА-М, 2014. – 179-б.
2. Марокко Королдугунун 1996-ж. 13-сентябрындагы Конституциясы. Дүйнөлүк мамлекеттердин Конституциялары. Роман Пашковдун Интернет-китепканасы [Интернет ресурс] / URL.: <http://worldconstitutions.ru/?p=68>.
3. Сауд Аравия Королдугунун 1992-ж. Негизги Низамы (Жобосу). Дүйнөлүк мамлекеттердин Конституциялары. Роман Пашковдун Интернет-китепканасы [Интернет ресурс]/URL.:<http://worldconstitutions.ru/?p=86>.

Рецензент: д.и.н., профессор Акунов А.А.